

LINGVOKULTUROLOGIYA: ANTROPOCENTRISTLIK BAĞDARDA TILDIŇ RUWXÍY HÁM MATERIALLÍQ MÁDENIYATINIŇ SÁWLELENDIRILIWI

Erkinay Atabaeva

Taqiyatas rayonu MSHBBğa qarashlı 8-sanlı mektebiniň qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703978>

Annotaciya: Maqalada XX ásirdeň aqırǵı on jıllıqlarında til biliminde qalıplesken antropocentrik paradigma tiykarında rawajlangan lingvokulturologiyanıń mazmunı, maqseti hám teoriyalıq tiykarları tallanadı. Til hám mádeniyatıń óz ara baylanıslılıǵı, xalıqtıń ruwxıyatı, milliy ózligi, mentaliteti hám dúnyaqarasınıń til arqalı kóriniwi ilimiy dáliller menen tiykarlanadı. Qaraqalpaq til biliminde lingvokulturologiyanıń qalıplesiwi, onıń milliy til hám mádeniyat sistemasındaǵı ornı, tildiń ruwxıy hám materiallıq mádeniyatı sáwlelendiriwdegi ózgeshelikleri ashıp berilgen.

Tayanış sózler: Lingvokulturologiya, antropocentristlik paradigma, til hám mádeniyat, milliy ózlik, etnolingvistika, ruwxıy mádeniyat, materiallıq mádeniyat, til-millet-mádeniyat úsh birligi.

Аннотация: В статье анализируются содержание, цель и теоретические основы лингвокультурологии, сформировавшейся в языкознании в последние десятилетия XX века на основе антропоцентрической парадигмы. Взаимосвязь языка и культуры, проявление через язык духовности, национального самосознания, менталитета и мировоззрения народа обосновывается научными доказательствами. Раскрыто формирование лингвокультурологии в каракалпакском языкознании, ее место в системе национального языка и культуры, особенности языка в отражении духовной и материальной культуры.

Основные слова: Лингвокультурология, антропоцентрическая парадигма, триединство языка и культуры, национальная идентичность, этнолингвистика, духовная культура, материальная культура, язык-нация-культура.

Annotation: The article analyzes the content, purpose, and theoretical foundations of linguoculturology, which developed on the basis of the anthropocentric paradigm formed in linguistics in the last decades of the 20th century. The interrelationship of language and culture, the manifestation of the mentality, national identity, mentality, and worldview of the people through language are substantiated by scientific evidence. The formation of linguoculturology in Karakalpak linguistics, its place in the system of national language and culture, and the peculiarities of language in reflecting spiritual and material culture are revealed.

Keywords: Linguoculturology, anthropocentric paradigm, language and culture, national identity, ethnolinguistics, spiritual culture, material culture, language-nation-culture trinity.

Lingvomádeniyattanıw, antropocentrik paradigma XX ásirdeň keyingi on jıllıǵında til biliminde antropocentristik baǵdarda qalıplesken lingvomádeniyattanıw menen kognitivlik lingvistika tarawları payda boldı. Antropocentristik baǵdarında insan dúnyanı ózin-ózi biliw arqalı tanıtuǵını ayrıqsha aytıladı. Ol – ótken ásir sońında qalıplesken, tildi izertlew paradigmalarınıń ishindegi eń baslı baǵdarlardıń biri bolıp esaplanadı. Onıń tiykarǵı xızmeti – tildi keń mánde adamnıń sana-bolmısı menen tilin ajıratpastan, tutas

dúnyalıq dárejede taraw. Tildiń antropocentristik qurılısı antropologiyalıq tiykarda tildiń ózin ishten izertlemeydi, til adamnıń ruwxıy bir bólegine sáykes úyreniledi. Demek, adamnıń insanıyılıq qásiyetin tanıtatuǵın da, onıń ómiriniń barlıq bólegin qamtıytuǵın, zatlıq, ruwxıy mádeniyatın keyingi áwladqa jetkeretuǵın da til sanaladı.

Bul tarawdıń tiykarǵı maqseti – ata-babalarımızdıń qaldırǵan miyrasınıń keyingi áwlad tilinde qanshelli dárejede orın alǵanın anıqlaw. Usı tarawdı izertlep júrgen V.V.Vorobev lingvomádeniyattanıw pánine: «Mádeniyat tek tildiń xızmet etiwindegi óz ara baylanısı hám óz ara qatnasın izertleytuǵın, bul dástúrdi baslı usıllardıń járdeminde hám házirgi nızamlılıqlar menen mádeniy anıqlamalarǵa baǵdarlanǵan tillik hám tillik emes mazmun pútinliginde tutas birlikler qurılısı retinde kórinetuǵın jıynaqlı túrdegi ilim», - dep anıqlama beredi. Lingvomádeniyattanıw tek dástúriy mádeniyattı emes, házirgi mádeniyattı da qamtıydı.

Mádeniyat – jeke adamnıń ózine tán qásiyetlerinen baslanıp, pútkil millet mentalitetli, milliy sana, dúnyatanıw. Salt-dástúr, ruwxıy-materiallıq baylıqtıń bárin qamtıyтуǵın quramalı túsiniq. Mádeniyattı payda etetuǵın hám onnan paydalanatuǵın ol adam. Sonlıqtan da, mádeniyat dáslep adamnıń dúnyası (dúnyalıq kózqarası, ishki dúnyası) sıpatında qaraladı. Sebebi, mádeniyattıń qanday túri bolmasın, onda adamnıń aqıl-oyı, parasatı, isenimi, dúnyaǵa kózqarası, estetikalıq talgamı da túsiniledi, materiallıq hám ruwxıy iygilikler kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mádeniyat sózine bılay táriyp berilgen: mádeniyat – adam balasınıń jámiyetlik óndiris tarawındaǵı tabısları hám aqıl-oy tuwralı jetiskenlikleriniń jıyındısı. [Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. 2023:147].

Al házirgi ilimde bolsa zatlıq mádeniyat, materiallıq mádeniyat, ruwxıy mádeniyat, etnos mádeniyatı, etnikalıq mádeniyat, milliy mádeniyat, shıǵıs mádeniyatı, dástúriy mádeniyat, jaslar mádeniyatı, til mádeniyatı, sóylew mádeniyatı, turmıs mádeniyatı, awqatlanıw mádeniyatı, kiyiniw mádeniyatı, ulıwma insanıyılıq mádeniyat, aymaqlıq mádeniyat, jazıw (jazba) mádeniyat, kásiplik mádeniyat t.b. Bunnan basqa kórkem óner mádeniyatı, ekologiyalıq mádeniyat, oqıw mádeniyatı, ilim mádeniyatı, ekonomikalıq mádeniyat t.b. sıyaqlı qollanılıp júr.

Demek, mádeniyat adamzattıń insan bolıwınan baslap onıń pútkil ruwxıy dúnyası, dóretiwshiligi, tájiriyesi jıynalǵan mınlaǵan jıllardıń jemisi.

Lingvomádeniyattanıw obykti bolǵan til ham mádeniyattıń óz ara tásiri menen baylanısı, tildiń ruwxıy hám materiallıq nızamlılıqlarınıń kórinisi esaplanadı. Bul boyınsha V.fon Gumboldt ta «Til – xalıqtıń ruwxı, xalıqtıń ruwxı til arqalı korinedi» degen pikirdi aytqan. [Гумбольт В. 1985:254]. Til bilimindegi til menen mádeniyattıń óz ara baylanısı máselesin dáslep ilimiy teoriyalıq dárejede V.fon Gumboldt izertlegen.

Sonıń menen birge, qaraqalpaq tilinde de lingvokulturologiya tarawı boyınsha eń dáslepki kilerden bolıp Sh.Ábdinazimovtıń miynetlerinde sóz etiledi. Dáslepki tájiriye sıpatında lingvomádeniyattanıw ilimi boyınsha Sh.Ábdinazimov penen X.Tolıbaevtıń birgeliktegi «Lingvokulturologiya» oqıw qollanbası [Abdinazimov SH. 2020:140] baspadan shıqtı hám ol bul jańa til bilimi baǵdarı boyınsha hártárepleme teoriyalıq maǵlıwmatlar beredi.

P.Najimovtıń «Тил билимин изертлеўде антропоцентристлик парадигма» atamasındaǵı maqalasında [Najimov P. 2021: 178] qaraqalpaq til biliminde aldın qollanılıp kiyatırǵan tariyxıy-salıstırmalı hám sistemalı-strukturalıq paradigmalardı menen birgelikte antropocentristlik paradigmanıń da qalıpleskeni haqqında sóz etedi. Ilimpazdıń pikirinshe, antropocentristlik paradigmanıń qalıplesiwi til biliminde lingvokulturologiya, etnolingvistika, psixolingvistika hám usı sıyaqlı baǵdarlardıń payda bolıwına tiykar bolıp, sistemalı-strukturalıq lingvistikaniń kópshilik túrkiy tillerinde XX ásirdeń 80 – 90-jıllarına shekem tiykarǵı izertlew paradigması esaplanǵanı, onıń járdeminde tillerdiń strukturalıq sisteması qalıpleskeni, terminologiyasınıń bir qalıpke túskeni hár tárepleme aytıladı. Avtorlar til bilimin izertlewde dástúriy grammatikada tildiń funkcionál tárepiniń tolıq ashılmaǵanı tildi úyreniwde til bilimi tarawlarında tillik birliklerdiń óz ara qatnaslarda emes, ayırım-ayırım izertlengenligi hám tarawlar arasındagı baylanıs itibardan shette qaldı, tildiń funkcionál xızmeti belgili bir taraw átirapında úyrenildi degen juwmaqqa kelgen.

Til bilimindegi bunday juwmaqlar, oy-pikirler úyrenilse, til menen mádeniyattıń tıǵız baylanısı kommunikativlik procesten, xalıqtıń turmısınan, tilinen, salt-dástúrinen kórinedi degen juwmaq shıǵarıladı.

Juwmaqlap aytqanda, til hám mádeniyat - bir-birinen ajıralmas, bir-birin tolıqtıratuǵın hám bir-birine baylanıslı túsiniqler sisteması esaplanadı. Antropocentristlik paradigma tiykarında qalıplesken lingvokulturologiya - insannıń ruwxıy dúnyasın, milliy ózligin hám mádeniy qálewlerin til arqalı túsindiriwge baǵdarlangan jańa ilimiy baǵdarlardan biri. Til - adamzat mádeniyatınıń kórinisi, adamnıń aqıl-oyı, parasatı, úrp-ádeti, hátteki estetikalıq talǵamı menen baylanısqa ruwxıy dúnyasın saqlawshı hám dawam ettiriwshı kúsh.

Demek, til - millet - mádeniyat úsh birligi lingvokulturologiya iliminiń tiykarın qurasa, bul birlik arqalı xalqımızdıń ótmishi menen búgini, ruwxıy dúnyası menen keleshegi arasındagı úzliksiz baylanıs ornatıladı. Qaraqalpaq til biliminde bul tarawdıń qalıplesiwi - tilimizdiń milliy mádeniyat sistemasındaǵı ornın, sóz baylıǵı menen ruwxıylıǵın dúnyalıq dárejede tanıtıwǵa dáreje beretuǵın jańa ilimiy basqısh bolıp esaplanadı.

QARAQALPAQ TIL BILIMINIŃ AKTUAL MÁSELELERI

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA

Ádebiyatlar:

1. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. V том. -Н.,:« Qaraqalpaqstan », 2023, 378-бет.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва, 1985, 254 с.
3. Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2020. -140b.
4. Нажимов П., Матжанова А. Тил билимин изертлеўде антропоцентристлик парадигма. - ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы, 2021, №4 (265), 184-187-бетлер.